

Güldəniz QOCAYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
guldeniz-qocayeva@mail.ru

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINDA TURANÇILIQ

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, romantizm, turanizm, qızıl alma, siyasi və mədəni ideologiya

Key words: Husein Javid, romanticism, turanism, golden apple, political-cultural ideology

Ключевые слова: Гусейн Джавид, романтизм, туранизм, золотое яблоко, политическая и культурная идеология

XX əsrin əvvəlləri kəskin mübarizələr içərisində türklüyün özünü-təsdiq dövrü oldu. Müxtəlif siyasi-ictimai axınlar, rəylər, fəlsəfələr, ideologiyalar arasında çaş-baş qalmış, bəzən özündən ayrılma, bəzən özünəqayıma məqamını yaşayan türklüyün düşmənləri özündən qat-qat güclü çıxmışdı. 1911-1913-cü illər Balkan müharibələri Osmanlı dövlətini ağıla gəlməyən hadisələrlə üzbəüz qoyduğu bir zamanda əsarət altında sıxılan neçə-neçə türk xalqı ümid yeri bildikləri bu imperiyanın süqutunu dəhşətlə izləməkdəydilər. Türkçülüynün ilkin dövrü üçün "turançılıq" Z. Göyalpın sözüylə desək, ruhları çaşdırmağa cəhd kimi meydana gəlsə də, "Turan" ideyası özündə bir həqiqət, etiqada layiq bir reallıq da yaşadırdı və bu reallığın yaddaşlarda yaşayan xatirəsi həqiqi əzmkarlıq doğurmaq imkanına malik idi. 1908-1912-ci illər arasında Turançılıq türkçülük ideologiyasının romantik, elmi-nəzəri, siyasi-ideoloji olmaqla üçqatlı inkişafının romantik təməlinə öz yerini tapmış və gələcək istiqamətlərinin irəliləyişində ilhamverici mövqe qazanmışdı. "Romantizmin təkcə ideəlin ilhamvericisi deyil, həm də ideəlin təsdiqləyicisi, özünə bünbəşə, vəsfəsiz təsdiqləyicisi olduğunu, romantik kinayənin yalnız destruktiv mahiyyətlə deyil, dünya tarixində nizam yaratmaq mahiyyətiylə meydana atıldığını" (A.V. Qulıqqa) nəzərə alsaq, onun radikal ideologiyalar üçün istinad yerinə çevrilməsi ilə razılaşmaq olar. Turançılığın bir ideologiya kimi təşəkkül

tapdığı kiçik zaman ərzində də belə oldu. Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyəti və "Turan" şeiriylə əsası qoyulmuş "Turan ülgüsü əvvəl Osmanlı Türkiyəsində, sonra digər türk xalqları ədəbiyyatında, xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatında öz əzəmətini inkişaf etdirə və həşləməyə başladı".

Məlumdur ki, romantizmin maraq dairəsində fərd əsas yer tutur, lakin bu, hələ fərdiyyətçilik deyil. Romantizm daha çox universal mahiyyət daşıyır və bu baxımdan yaradıldığı fərdiliyin içərisində də insan, xalq, həşəriyyət təkrar olunmaz məfhum kimi təsvir olunur. Bu xüsusiyyəti ədəbiyyatımız romantik cərəyanına mənsub olan sənətkarların, o cümlədən Hüseyn Cavidin sənətində spesifik əlamət kimi müşahidə etmək olar.

Turançılığın ilk dövrlərində türk ədəbiyyatında bir çox romantiklərin yaradıcılığında ümumtürk mifoloji-epik bədii nümunələrinin, o cümlədən, Oğuz dastanlarının, "Köç", "Boz Qurd" dastanlarının təbliği bədii vasitə kimi yenidən işlənirdi, digər tərəfdən elə həmin müəlliflər tərəfindən bu mövzu romantik-simvolik planda da bədii sənət nümunəsi kimi özünü doğruldurdu.

Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük, açıq patriotik mahiyyət daşıyırdısa, Turançılıq ideya kimi məhz rəmzi obrazlarla əks olunurdu. H. Cavid yaradıcılığında "Turan" mövzusunun böyük sənətkarlıqla işlənməsi, müxtəlif orijinal variantlarına rast gəlmək olar. Əlbəttə, bu sahədə Cavid yaradıcılığına türk ədəbi mühitinin təsirini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki Turançılıq bir ideologiya kimi formalaşmağa başladığı dövrdən fəlsəfi-nəzəri əsaslar kimi bədii-ideoloji spesifikasını da türk ədəbiyyatında tapmışdı. Yaradığı ilkin dövrlərdən müxtəlif yozum dairələrində hallanmasına baxmayaraq, siyasi bir ideologiya olduğunu aydın şəkildə sübut etmişdi. Sonralar hətta türkçülüynün əsas ideoloqu hesab edilən Z. Göyalp "Türkçülüynün əsasları" əsərində Turan məfkurəsini bu ad altında birləşən oğuzları, tatarları, qırğızları, özbəkləri, yəqutları dildə, ədəbiyyatda, harsda birləşdirəcək ülgü kimi xarakterizə edəndə belə, "kim bilir, bəlkə gələcəkdə Turan ölküsünün gerçəkləşməsi mümkün olacaqdır"- deyirdi və bir zaman bu ideal uğrunda birləşən türklərin böyük dövlət quraraq, böyük məqsədlərə nail olmalarının tarix səhifələrində qalan sübutları, onun fikrini haqlı çıxarırdı. 1908-ci ildə "Sərvəti-fünun" yenidən fəaliyyətə başlayarkən "Fəcri-ati" hərəkatının müqavimətiylə rastlaşdı. Bu hərəkatın nümayəndələri sərvəti-fünuncuları müharibədən qorunayrdılar. Onların fikrinə görə, zamanın abı-havası özünün yeni ruhu, milli, saif ana diffi, aktual problemlər daşıyan ədəbiyyatını tələb edir və bu yolda bütün ziyalılığın mübarizəsi mütləq idi. Çox vaxt belə debatlar türk elmi-ədəbi fikrinin bütün sahələrini öz əhatəsinə cəlb edir və bu xüsusiyyətlərin vəhdəti çox zaman müxtəlif ədəbi cərəyanların əksərən Vətən, Vətənin taleyi mövzusunda fikir birliyini yarada bilirdi. Ədəbiyyatda ye-

...*...¹...²...³...⁴...⁵...⁶...⁷...⁸...⁹...¹⁰...¹¹...¹²...¹³...¹⁴...¹⁵...¹⁶...¹⁷...¹⁸...¹⁹...²⁰...²¹...²²...²³...²⁴...²⁵...²⁶...²⁷...²⁸...²⁹...³⁰...³¹...³²...³³...³⁴...³⁵...³⁶...³⁷...³⁸...³⁹...⁴⁰...⁴¹...⁴²...⁴³...⁴⁴...⁴⁵...⁴⁶...⁴⁷...⁴⁸...⁴⁹...⁵⁰...⁵¹...⁵²...⁵³...⁵⁴...⁵⁵...⁵⁶...⁵⁷...⁵⁸...⁵⁹...⁶⁰...⁶¹...⁶²...⁶³...⁶⁴...⁶⁵...⁶⁶...⁶⁷...⁶⁸...⁶⁹...⁷⁰...⁷¹...⁷²...⁷³...⁷⁴...⁷⁵...⁷⁶...⁷⁷...⁷⁸...⁷⁹...⁸⁰...⁸¹...⁸²...⁸³...⁸⁴...⁸⁵...⁸⁶...⁸⁷...⁸⁸...⁸⁹...⁹⁰...⁹¹...⁹²...⁹³...⁹⁴...⁹⁵...⁹⁶...⁹⁷...⁹⁸...⁹⁹...¹⁰⁰...*

Qızıl Alma türklərin İslam bayrağı altında fəthlik yürüşlərini rəmzləşdirirdi. "Osmanlı padşahları tarixi türk cahən hakimiyyəti məfkurəsinə əskidən daha çox qüvvətli olaraq bağlanırken İstanbul bu hakimiyyətin ilk mərhələsi və mərkəzi sayılırdı. Türk siyasət və fikir adamları arasında gələn bu milli və islami məfkurənin xalq kütlələrinə və əsgərlərə "Qızıl Alma" adı və əfsanəsiylə yayılması çox diqqətəşayan İstanbulu simvollaşdırır və türklər üçün ona sahib olma əməlini təşkil edirdi" [1, s.38]. Deyilənə görə, Aya Sofyanın qarşısında Bizans imperatoru Yustinianın at belində sağ əlini Qüdsə doğru uzatmış, sol əlində isə dünyanın rəmzi hesab

olunan, türklərin sonralar Qızıl Alma dedikləri Qızıl kürə tutmuş bir heykəli varmış. Türklərin şəhərə ilk həmlələri zamanı XIV əsrdə bu kürənin, *...¹...²...³...⁴...⁵...⁶...⁷...⁸...⁹...¹⁰...¹¹...¹²...¹³...¹⁴...¹⁵...¹⁶...¹⁷...¹⁸...¹⁹...²⁰...²¹...²²...²³...²⁴...²⁵...²⁶...²⁷...²⁸...²⁹...³⁰...³¹...³²...³³...³⁴...³⁵...³⁶...³⁷...³⁸...³⁹...⁴⁰...⁴¹...⁴²...⁴³...⁴⁴...⁴⁵...⁴⁶...⁴⁷...⁴⁸...⁴⁹...⁵⁰...⁵¹...⁵²...⁵³...⁵⁴...⁵⁵...⁵⁶...⁵⁷...⁵⁸...⁵⁹...⁶⁰...⁶¹...⁶²...⁶³...⁶⁴...⁶⁵...⁶⁶...⁶⁷...⁶⁸...⁶⁹...⁷⁰...⁷¹...⁷²...⁷³...⁷⁴...⁷⁵...⁷⁶...⁷⁷...⁷⁸...⁷⁹...⁸⁰...⁸¹...⁸²...⁸³...⁸⁴...⁸⁵...⁸⁶...⁸⁷...⁸⁸...⁸⁹...⁹⁰...⁹¹...⁹²...⁹³...⁹⁴...⁹⁵...⁹⁶...⁹⁷...⁹⁸...⁹⁹...¹⁰⁰...*

...*...¹...²...³...⁴...⁵...⁶...⁷...⁸...⁹...¹⁰...¹¹...¹²...¹³...¹⁴...¹⁵...¹⁶...¹⁷...¹⁸...¹⁹...²⁰...²¹...²²...²³...²⁴...²⁵...²⁶...²⁷...²⁸...²⁹...³⁰...³¹...³²...³³...³⁴...³⁵...³⁶...³⁷...³⁸...³⁹...⁴⁰...⁴¹...⁴²...⁴³...⁴⁴...⁴⁵...⁴⁶...⁴⁷...⁴⁸...⁴⁹...⁵⁰...⁵¹...⁵²...⁵³...⁵⁴...⁵⁵...⁵⁶...⁵⁷...⁵⁸...⁵⁹...⁶⁰...⁶¹...⁶²...⁶³...⁶⁴...⁶⁵...⁶⁶...⁶⁷...⁶⁸...⁶⁹...⁷⁰...⁷¹...⁷²...⁷³...⁷⁴...⁷⁵...⁷⁶...⁷⁷...⁷⁸...⁷⁹...⁸⁰...⁸¹...⁸²...⁸³...⁸⁴...⁸⁵...⁸⁶...⁸⁷...⁸⁸...⁸⁹...⁹⁰...⁹¹...⁹²...⁹³...⁹⁴...⁹⁵...⁹⁶...⁹⁷...⁹⁸...⁹⁹...¹⁰⁰...*

*"Sən bir atəş önündəki əsgər kibi erkək ol!
Neçə qanlı cənglər görmüş bayraqları xatırla,
Və kəndini igidliklə sonra fəthə hazırla"*

– deyə mübarizəyə səsləyirsə, Yəhya Kamal "Yüzü hürr maviliyin bittiyi sonhadda kadar, İnsan aləmdə həyal ettiyi müddətə yaşar" – deyə bir dekadentist kimi öz fikrini bildirirdisə, H.Cavid öz şeirində bu ümidin işığını yenə kökünə, özünə qayıtmaq, öz-özünə qayıtmaqla daha güclü olmaqda görürdü:

Bora şiddətlə hayqırır daim
 Göy guruldar dəniz də çağlardı.
 Yalvarıb haqqa dinli, ya dinsiz
 "Allah-Alləh!" səsiylə aolalı aəhiz:
 Bu keşakeşdə, möhtəşəm məğrur,
 Qoca, səksən yaşında bir sima,
 Ulu bir dağ mətanətiylə vəgur
 Qoca bir türk edib namazı əda;
 Vird oxur, haqqa eylər ərzi-niyaz
 Bəlkə, dağ sarsılır, o sarsılmaz.
 Onca təsir yok bu tufanın
 Parlayır qəhrəmanca nasiyəsi
 Onun çöhrəsində Turanın
 Şanlı tarixi, keçmiş ənənəsi;
 Öylə daim mühib, ağır, düşkün,
 Baxınurkən əzər mühiti bütün
 Göydən ayrılmayan alovlu gözü
 Saça ətrafa şöleyi-iman.
 Budur ancaq duası, virdi sözü
 "Ey böyük tanrı, Ey böyük yaradan!
 Hər bələdən əsirgə yurdumuzu,
 Kamıran eylə şanlı ordumuzu!" [2]

1912-ci ildə yazdığı bu şeirində H.Cavid böyük Turan elinin sakini-nə inamla yanaşır və əzminə inanırsa, həmin ildə yazdığı, "Sən nədən, kimsən?" – deyən ariflərə" şeirində bu birliyi məhv edən fərdiyyətçilik, tərqiətçilik, dini təəssübkeşliyin bu böyük vətən amalinın ümidlərini boşa çıxara bilən ən qorxunc amil kimi tənqid edir. Cavid üçün "Turan" milli birlik amalı idi və din, məzhəb vəhdətinin müdaxiləsi bu parlaq amalın məhvinə apara bilərdi. Şairin sənət ideali Turanlı qəhrəman idi. Yalnız özünü dərk yoluyla ümumbəşəri məhəbbət əzmiylə vahid Vətənin hüdu-suzluğunu, varlığını xoşbəxtliyini dərk etməliydi. Şair "Şeyx Sənan" mənzum faciəsində öz qəhrəmanını həm xristianlığın, həm islamın yüksək kamilliyini özündə birləşdirmiş və bütün dinlərin fəvqindən dünyanı məhəbbət və iman gozüylə seyr edən Şeyx Sənanı turanlı kimi iştadire adır:

Səni annən doğurdu Turanda
 Yaşadın bir zaman da İranda
 Qəsd-i irfan için, fəzilət için
 Sonra İrani tərk edib gəldin
 Ərəbistanı ixtiyar etdin [3, s.38].

Əsərin qəhrəmanı Sənanın sonrakı mənzillərində, İran və Ərəbistan-da türklər çoxdur. Sənanın kamillik qayəsi, bəsirət gözü kimi simvollaş-mış Xumar da ona türk dastanlarında olduğu kimi buta verilir. Gürcüstan-da onu ovlumun pəncəsində qurtaran, ılk' ulu bəğlənən gənciər Özəmdir, Oğuz da türkdürlər. Yeni Şeyx Sənanın bir qəhrəman kimi ümumiləşən, romantik-fəlsəfi tutumunun turanlılıqdan doğduğu, milli xüsusiyyətlərinə, millətine sadıq bir türk xisləti daşdığı da nəzərə çatdırılır. 1914-cü ildə yazılmış bu əsərdə H.Cavidin turançılıq məfkurəsinin nikbin notlarına kökləndiyi aydın duyulur. Lakin sonralar I Dünya müharibəsinin acıları, Türkiyənin bir dövlət kimi dağılmaq təhlükəsi, şanlı türk tarixinin nüfuzu-nu itirib acizləşmək qorxusu H.Cavid yaradıcılığında simvoliklikdən daha çox real, üsyankar, tənqidi mahiyyətdə öz əksini tapdı. "Türk əsirləri", "Hərb və fəlakət", "Qüruba qarşı" və s. şeirlərdə Turanın keçmişinə nos-talji münasibət, təəssüf ön plana keçir.

Bir zamanlar şərəfli lüranın
 O Cahan gəriyi-qovğanın
 Qəhrəman bərgüzidə övladı.
 Türklərin sanlı, şanlı əcdadı,
 Səldürüb tıradırdı yer yüzünü
 Hökm edər dinlədirdi hər sözünü.
 Nə zaman kişnəsaydı türkün atı,
 Qırılırdı bir ölkənin qanadı.
 Həp krallar, prinslər, xanlar
 Ulu şahlar, kibirli xaqanlar
 Papalar, həp xəlifələr hər gün,
 Diz çökdülərdi türbə qarşı bütün.

(www.cavid.gen.az./3-php)

Sonrakı dövrlərdə – türkcülüyn mərhələli dönməndə turançılığın siyasət meydanından arxa plana keçirilməsi, yəni bu hərəkətdə turançılığın yalnız mədəni bir birliyə vasitəçilik göstərə biləcək uzaq strateji ideal kimi qiymətləndirilərək nisbətən fəaliyyət sahəsindən uzaqlaşdırılması, H.Cavidin romantik poeziyasında öz izlərini büruzə verirdi: 1918-ci ildə yazdığı məşhur "İblis" faciəsində şair öz qəhrəmanının diliylə türk dövlətçiliyinə münasibətini belə bildirirdi:

Əfsus ki, heçdir sonu türk ordusu varsin:
 İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın
 İstərsə bütün qarşı çıxan manei yıxsın,
 Turanı basıb bağrına Altaylara çıxsın,
 Mümkün deyil əsla olamaz naili-amal

Stella, tu sei l'unica donna che ho conosciuto che
non è interessata al mio aspetto fisico. È una
vera donna.

Nəhayət, Turanlıqda kultür və mədəniyyət qarşıdurmasının, maraqlı həlli H.Cavidin 1932-ci ildə Firdovsinin 1000 illik vubileyi ərafəsində "Şahnamə" mövzusunda götürülmüş "Səyavuş" pyesində öz əksini tapmışdı. İranla Turan arasında özünü təsdiq etməyə heç cür nail ola bilməyən Şahnamə səhə

TURANISM IN HUSEIN JAVID'S CREATIVITY

Summary

In this article of the development of the turanism ideology in H.Javid's literary works who gained his position in the Turkic and Azerbaijani romantic literature at the beginning of the XX century is followed. In different periods of the creativity of the prominent representative (H.Javid) of romantic literature in Azerbaijan this ideology was glorified as a political unity in his works "Sheik Sanan" and "Timur the Lame", but it is put forward mostly being as a cultural unity recently.

Гюльдениз Годжаева

ПАНТУРАНИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Резюме

В статье исследуются этапы развития идеологии туранизма в творчестве Г.Джавида. Отмечается, что туранизм, утвердившийся в начале XX века в литературно-культурной, общественно-политической жизни Турции как образ мысли, в определенном смысле пропагандировался также и в Азербайджане. В разные периоды творчества видного представителя романтической литературы Азербайджана Г.Джавида эта идеология непосредственно или через художественные приемы воспевалась в различных вариантах в его стихах, драматических произведениях «Шейх Санан», «Топал Теймур», «Саявуш».